

Микола Вербовий

Один “лексичний парадокс” повісті Миколи Гоголя “Вій”

Дослідники давно звернули увагу на любов М.Гоголя до використання в своїх творах незвичних імен та прізвищ (наприклад, Эйхенбаум 1986, 48–50; Белый 1934, 215–216; Чапленко 1948, 20, 22; Манн 1988, 122–123). Надзвичайно інтересними з погляду незвичності, на нашу думку, є імена богослова, філософа й ритора в повісті “Вій”, які, за спостереженням Г.Гуковського, є “лексичним парадоксом” (цит. за Лотман 1988, 120). Джерела й причина цього парадокса у російського дослідника, на жаль, остаточно не з’ясовані, спробуємо висвітлити це питання ми, звернувшись до українського мовного матеріалу.

Розглянемо способи найменування згаданих персонажів повісті “Вій”, автор уводить їх до тексту в такій послідовності: “Это были: богослов Халява, философ Хома Брут и ритор Тиберий Горобець” (Гоголь 1959, 158; далі покликаємося на це видання в тексті, подаючи сторінки в дужках).

Сказати напевно Халява — це ім’я чи прізвище, мабуть, не можна. Більше того, неповнота номінації цього персонажа підкреслена, що очевидно, способом називання Хоми Брута й Тиберія Горобця, котрі мають як ім’я, так і прізвище.

Слово *халява* в українській мові має, як відомо, крім предметного, ще й переносне значення, вживаючись як ‘бранное название женщины’. Словник П.Білецького–Носенка від 1843 року під гаслом **халява** подає обидва значення ‘1. *Голенище у сапога.* 2. *Бранное слово: старая развратная женщина*’ (Білецький–Носенко 1966, 373). На наш погляд, називання чоловіка іменником жіночого роду з виразно жіночим значенням — до того ж слово вжите непевно: чи то ім’я, чи то прізвище — слід думати, має вказувати неповноцінність богослова з погляду мужчини. Або відповідно до важливої в українській культурі сентенції “Козак — не баба”, що, як твердить дослідник, “варіюється Гоголем на всі лади” (Грабович 1994, 139), можемо сказати, що Халява — не козак. Отже, богослов і не мужчина, і, ясна річ, не жінка; важлива для М.Гоголя опозиція між жіночим та чоловічим началом тут просто зруйнована (Грабович 1994, 145). Дальша авторова характеристика, здається, підтверджує наш здогад “Богослов был рослый, плечистый мужчина и имел чрезвычайно странный нрав: все что ни лежало, бывало, возле него, он непременно украдет. В другом случае характер его был чрезвычайно мрачен, и когда напивался он пьян, то прятался в бурьяне и семинарии стоило большого труда сыскать его там” (С.158). Відомо, що народна мораль осуджує як неробство фізично міцних людей, так і крадіжку взагалі, значить, Халява з такого погляду заслуговує на подвійний осуд.

Отже, можемо дійти висновку, що Халява як богослов, тобто як породження міської культури, для Миколи Гоголя глибоко чужий, непотрібний. До речі, навіть наїдіткту Халява поводитьсь не так, як люди (“малороссияне, когда подгуляют, непременно начнут целоваться или обниматься” (С.168)).

Сказане, думаемо, дозволяє твердити, що ім'я богослова у повісті “Вій”, напевно, “веде до прихованішої і докладно розробленої дихотомії між містом із його розумовим життям та селом із його стихійним буттям” (Грабович 1994, 145). Оскільки ж Халява за соціальним статусом найстарший серед бурсаків (тут очевидно стає необхідність розлого вступу до повісті (С.154–158), в якому оповідач нагадує читачеві ієрархію бурси–семінарії), то вказана дихотомія, зрозуміло, охоплює й супутників богослова та ширше — цілу семінарію. Більше того, як нам видається, богослов Халява для М.Гоголя є унаочненням кінцевого результату навчання в бурсі–академії, інакше кажучи, через кілька років нинішній філософ Хома Брут перетвориться або на богослова Хому, або на богослова Брута.

В епілозі повісті дізнаємося, що з Халявою “в продолжение того времени произошли большие перемены ... по окончании курса наук его сделали звонарем самой высокой колокольни” (С. 193); на цьому більші перемены й закінчуються: підпиллий богослов “Пошел спрятаться в самое отдаленное место в бурьяне. Причем не позабыл, по прежней привычке своей, утащить старую подошву от сапога, валявшуюся на лавке” (С.194). *Старая подошва*, поза всякий сумнів, — алюзія на семантику імені Халява, і цей натяк наптовхує читача на думку, що освіта в суті тепер дзвонаря нічого не міняє, він так і залишається непотрібним, халявою.

Філософ Хома Брут займає у цьому списку проміжне місце між богословом та ритором. Філософ — це учень “передостаннього, філософського класу в духовній семінарії” (Дзєндзелівський 1979, 103). М.Гоголь зазначає: “Философ Хома Брут был нрава веселого. Любил очень лежать и курить люльку. ... Он часто пробовал крупного гороху, но совершенно с философским равнодушием, — говоря, что *челму быть, того не миновать*” [підкреслення моє. — М.В.] (С.158). Ця фраза другий раз у тексті виступає, коли філософа змушують їхати читати молитви над мертвою відомою: “Что ж делать? *Челму быть, тому не миновать!*” (С.167). У цих словах, як думамо, закладена певна невідворотність подій: смерть Хоми Брута для автора, ймовірно, символізувала неминучу смерть козацької України?

Цікаво, що в тексті твору ректор семінарії звертається до філософа *domine Хома* (С. 166), це єдине слово, набране латиницею, отже, виразно зіставлено латинську, високу культурну традицію, з народною українською, низькою, крім того, це зіставлення, здається, має підготувати читача до правильного розуміння ролі імені та прізвища філософа для цілого твору.

Характер називання філософа, як нам здається, дозволяє говорити про поєднання двох культурних традицій. Саме ім'я Хома міцно пов'язане з

християнською традицією невірною Хоми (Нестерова 1988, II 569), про це свідчить і той факт, що в нашій народній культурі вже “здавна невдах називають Хомою” (Скрипник 1970, 58). Прізвище Брут вочевидь не українського походження, і співвіднести його найперше можемо з Брутом, відомим за фразою, нібито мовленою Цезарем “до близького родича, друга й вихованця ..., коли побачив його серед своїх убивць” (Корж, Луцька 1988, 245). Тобто Брут — це відступник, зрадник; інакше кажучи — невірний. Думаємо, що тут виразно представлена певна надлишковість: одне й теж мовлено по-різному.

Мотив невірності, здається, обігрується у фіналі повісті, коли внутрішній голос наказує Хомі не дивитися на Вія — “не вытерпел он и глянул” (С.193).

Думаємо, що важливим для М.Гоголя є причина смерті філософа — “от страха” (С.193). В епілозі теж саме говорить і Тиберій Горобець: “Пропап ... оттого, что побоялся” (С.194). Коли злякався, значить, і Хома Брут — не козак.

Завершує список бурсаків ритор Тиберій Горобець, котрий, як твердить оповідач, “еще не имел права носить усов, пить горелки й курить люльки” (С.158), принагідно зауважимо, що вуса, вміння пити горілку й курити люльку — атрибути справжнього козака, виходить, отже, що й Тиберій Горобець — не козак.

У бурсацько-семінарському жаргоні слово *риторва* означало ‘клас риторики або учнів, що навчаються в такому класі’ (Горбач 1965–66, 191; Дзєндзелівський 1979, 102), значить, Тиберій Горобець навчався в класі риторики. Впадає в око підкреслене зіставлення українського прізвища Горобець та латинського імені Тиберій. У бурсацькому жаргоні слово Тиверій, Бѣберій означало ‘вічно п’яного’ (Коцак 1990, 98, 104) (від латинського слова *biberius* ‘п’яний, вічно п’яний’); форма Тиберій у Гоголя, скоріше усього, походить безпосередньо від латинського *Tiberius* (у середньовічній латині це ім’я, певно, семантично збіглося зі словом *biberius*, пор. (Дворецкий 1986, 102)) Зазначимо, що для Андрія Белого певне значення мала алітерація Ти-бер-ий Го-робе-ц (Белый 1934, 233). Цікаво, що власне лексема *горобець* у бурсацькому жаргоні є синонімом до слова ритор, тобто і *горобець*, і *ритор* — одне й те ж (Горбач 1965–66, 191; Дзєндзелівський 1979, 100).

Знову виникає інтересна, сказати б, надлишковість *ритор* ‘той, хто говорить’ — *Тиберій* ‘вічно п’яний’, значить, ‘той, хто говорить’ — *Горобець* ‘той, хто говорить’. Насправді, в тексті повісті Тиберій Горобець весь час мовчить, і тільки в епілозі твору мовить — уже не ритор! — єдину фразу “Ты слышал, что случилось с Хомой? — сказал ... Тиберий Горобець, который в то время был уже философ и носил свежие усы” (С.193). Найпевніше, точно такий же комізм ховається й за *вічно п’яним* Тиберієм, який формально не мав права “пити горелки”, цікавою з цього погляду є репліка відьми “я знаю этих философов и богословов. Если таких пьяниц начнешь принимать, то и двора скоро не будет” (160–161). Ритора в цьому ряду немає. Зате в епілозі повісті оповідач зазначає, що “молодой философ ... с жаром энтузиаста начал пользоваться своими правами, так что на нем и шаровары, и сюртук отзывались спиртом и

табачними корешками...” (С.193).

Виходить, отже, що київська бурса–семінарія, за М.Гоголем, множить не козаків, тому й говорить козацький полковник Тарас Бульба своїм синам: “Это все дрянъ, чем набивают вас: и академия, и все те книжки, бутвари и филозофия, — все это *ка зна що...* Я вас на той же неделе отпавало на Запорожье. Вот там ваша школа! Вот там только наберетесь разуму!” (С.251). Упадає в око виразне зіставлення не стільки двох одмінних характерів навчання, скільки двох способів суспільного життя, які маніфестують ці освіти. Додамо, що навіть композиційно дві повісті, “Тарас Бульба” і “Вій”, поміщені у “Миргороді” поруч, себто контрастують: перша — це піднесення, слава України, друга, як ми вже зазначали, — руйнування, занепад слави й величі козацької України.

Насамкінець скажемо, що розглядані імена персонажів у повісті “Вій” виконують не тільки характерологічну функцію, а є складовою частиною художньої домінанти тексту, яка визначає характер і особливості побудови цілого твору.

Література

- Белый Андрей.* Мастерство Гоголя. — Москва–Ленинград 1934. — 324с.
Білецький–Носенко П. Словник української мови / Підгот. до вид. *В.В. Німчука.* — Київ 1966. — 423с.
Дворецкий И.Х. Латинско–русский словарь. — Москва 1986. — 1096с.
Дзедзельський Й.О. Український бурсацько–семінарський жаргон середини XIX ст. На матеріалах повісті “Люборазькі” А. Свидницького // *Studia Slavica.* — Budapest 1979. — Т.XXV. — С.97–104.
Гоголь Н.В. Собрание сочинений в шести томах. — Москва 1959. — Т.П. — 352с.
Горбач Олекса. Арго українських школярів і студентів // Наукові записки Українського вільного університету. Філософичний факультет. Ч.8. — Мюнхен 1965–66. — С.174–224.
Гравич Г. Гоголь і міф України // *Сучасність*, 1994. — №9. — С.77–100. — №10. — С.137–150.
Грамматика *Арсенія Коцака* / Підгот. до вид. *Й.О. Дзедзельський, Зузана Ганудель* // Науковий збірник Музею української культури в Свиднику. — Пряшів 1990. — Т.15. — С.5–332.
Корж Н.Г., Луцька Ф.Й. Из скарбниці античної мудрості. — Київ 1988. — 320с.
Лотман Ю.М. В школе поэтического слова. Пушкин. Лермонтов. Гоголь. — Москва 1988. — 352с.
Луцький Ю. Між Гоголем та Шевченком. — Київ 1998. — 258с.
Мани Ю. Поэтика Гоголя. — Москва 1988. — 416с.
Нестерова О.Е. Фома // Мифы народов мира. — Москва 1988. — Т.П. — С.569–570.
Петров Ю. Вий. Комментарий // Полное собрание сочинений. — Москва 1937. — Т.П. — С.732–748.
Скрипник Л.Г. Власні імена в українській народній фразеології // *Мовознавство*, 1970. — №2.
Чаплинко В. Українізми в мові М. Гоголя. — Авгсбург 1948. — 28с.
Широцький Кость. Бурсацький жаргон української мови на Поділля / Підгот. до видання *Дзедзельський Й.О.* // Збірник Харківського історико–філологічного товариства. Нова серія. — Харків 1988. — Т.6. — С.175–206.
Эйхенбаум Б. Как сделана “Пинель” Гоголя // *Эйхенбаум Б.* О прозе. О поэзии. — Ленинград 1986. — С.45–63.

Mykola Verbovyi. One “lexical paradox” of the tale by Mykola Hohol’ “Viy”

In the article the author attempts to explain “the lexical paradox” in the way of naming of three characters in the M.Hohol’s narrative story “Viy” on the basis of bursa–seminary argo.

Кривий Ріг